

Krzyż
Chrystusa

Stanisław Kobiela

Krzyż Chrystusa

Od znaku i figury do symbolu i metafory

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Opracowanie graficzne: Andrzej Cieplucha

Fotografia na okładce: Scena Ukrzyżowania z oprawy Ewangeliarza Anastazji,
srebrna blacha, 2 połowa XII w., Rps BN II 3307,
Biblioteka Narodowa w Warszawie,
fot. Zdzisław Wyleżyński

Zdjęcia z archiwum autora

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów
L.dz. 50/2010, Tyniec, dnia 11.03.2010 r.
† Bernard Sawicki OSB, opat tyniecki

ISBN 978-83-7354-325-6

Wydanie drugie – 2011 r.

© Copyright by Stanisław Kobiela
© Copyright by TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37; 30-398 Kraków
tel.: +48 (12) 688-52-90; tel./fax: +48 (12) 688-52-91
e-mail: wydawnictwo@tyniec.com.pl; zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

„O najpiękniejszy krzyżu, wznioślejszy od słońca, posiadający więcej blasku niż gwiazdy, od księżycy jaśniejszy, błyszczący bardziej od gemm, kosztowniejszy niż drogie kamienie, godniejszy od złota, lepszy od srebra, skuteczniejszy od nardu i bardziej leczniczy niż wszystkie wonności i lekarstwa”.

Tomasz à Kempis.

„Niech krzyż, który swoimi ramionami łączy niebo z ziemią i ludzi między sobą, rozrasta się na naszej ziemi w wielkie drzewo przynoszące owoce zbawienia”.

Jan Paweł II, papież

Spis treści

Wprowadzenie	11
Znak krzyża przed chrześcijaństwem	13
Krzyżowanie w Piśmie Świętymi u Rzymian	16

Część pierwsza

Figury krzyża w Starym Testamencie	23
Arka Noego	26
Osoba Izaaka	26
Rogi byka i jednorożca	27
Laska	31
Drzewa	33
Wąż miedziany	34
Drabina Jakuba	40
Tłocznia mistyczna	45
Uniesione do góry ręce	48
Siekiera	52
Pług i jarzmo	53
Koszyk Mojżesza	56
Drewno wdowy z Sarepty	56

Część druga

Krzyż na Wzgórzu Czaszki	59
Drzewo krzyża	61
Dramat krzyża dramatem <i>Universum</i>	68
Grób Adama	77
Osoba Zbawiciela	81
Baranek	81
Winne Grono	83
Jabłko	85

Skarabeusz.....	85
Zapis winy – <i>titulus</i>	89
Podparcie pod stopy – <i>suppedaneum</i> i gwoździe.....	93
Przepaska na biodra – <i>perizonium</i>	101
Skłon głowy.....	110

Część trzecia

Krzyże zastępcze i ukryte – <i>cruces dissimulatae</i>	113
Monogramy chrystologiczne, czyli chrystogramy.....	116
<i>Ascia</i> – siekiera.....	118
<i>Crux gammata</i> – swastyka.....	119
<i>Crux decussata</i> – krzyż św. Andrzeja.....	120
<i>Crux ansata</i> – znak <i>anh</i>	122
Pług i jarzmo.....	123
Kotwica i wędka.....	124
Trójząb z rybą.....	127
Okręt i maszt.....	129

Część czwarta

Symbole i metafory.....	135
Postawa stojąca człowieka.....	137
Rozłożone w locie skrzydła ptaka.....	138
Gwiazda.....	139
Krzyż ołtarzem – ołtarz krzyżem.....	139
Pułapka na szatana.....	141
Klucz.....	142
Świecznik.....	144
Brama do nieba.....	146
Oręż i rydwan.....	147
Łoże.....	148
Machina i pomost.....	148
Sakrament.....	149
Lekarstwo.....	150

<i>Crux vivificatrix</i> – znak <i>hamt</i>	150
Miejsce sądu	152
Waga sprawiedliwości	153
Znak Paruzji.....	155

Część piąta

Szczególne moce i właściwości krzyża.....	157
Krzyż jako trojca labarum. Znaki królewskośći Chrystusa.....	159
Porządkujące wobec <i>Universum</i> działanie krzyża	166
Oczyszczające działanie Krzyża.....	173
Apotropaiczne moce krzyża	175
Krzyż jako wieża strażnicza Kościoła – Winnicy Ojca	183
Krzyż jako instrument Boga – Najwyższego Muzyka	188
Chrystologiczny wymiar architektury świątyni	195
Gematryczny aspekt krzyża	197
Gest znaku Krzyża	199
Krzyż szydarczy.....	201
Zakończenie.....	203
Aneks	211
Bibliografia	213
Wykaz skrótów	213
Summary	229
Spis ilustracji.....	231
Spis rysunków	237
Wykaz ważniejszych osób	241
Indeks.....	245

Wprowadzenie

„Otóż żaden znak nie jest w pełni poznany,
jeśli się nie wie, czego jest znakiem”¹.

św. Augustyn

W dramacie włoskiego pisarza Ignazio Siloniego *L'avventura d'un povero cristiano*, opublikowanym w 1968 r., jeden z jego bohaterów – papież Celestyn V uwięziony po abdykacji przez jego następcę Bonifacego VIII – powiada: „Ale dlaczego trwamy przy nazwie chrześcijan? Czym stał się krzyż dla dzisiejszych chrześcijan? Znakiem ornamentacyjnym”². To prawda, krzyż, na którym umarł Chrystus, dla jednych może być wyłącznie elementem dekoracyjnym, dla innych znakiem haniebnej śmierci, dla wielu figurą lub symbolem zbawienia, dla jeszcze innych przypomnieniem rzeczywistości zbawczej, która nieustannie się realizuje w historii ludzkości.

Skoro krzyż może być znakiem, symbolem lub figurą, to należy określić podstawową zawartość treściową tych pojęć. Najogólniej znak jest elementem graficznym lub gestem mającym na celu przekazanie określonych informacji o czymś przez wywołanie konkretnych skojarzeń. Natomiast symbol jest elementem umownym posługującym się przedstawieniem jakiegoś przedmiotu jako ekwiwalentu określonej treści pojęciowej³.

Każdy symbol jest znakiem, lecz nie każdy znak jest symbolem. Ryszard ze Św. Wiktora zdefiniował symbol jako zbiór widzialnych form służących do ukazania rzeczy niewidzialnych⁴. Dla filozofów scholastycznych znak unaoczniał coś więcej niż to,

czym on sam był⁵. I na tym polegało jego przeznaczenie, a zarazem niezwykłość. Oznaczane bowiem mogło być piękniejsze od samej rzeczy lub znaku oznaczającego – *significata magis significante placent*, jak trafnie sformułował to benedyktyński opat z Saint Denis pod Paryżem – Sugeriusz. Powszechne stosowanie symbolu w średniowieczu było przejawem niemożności człowieka dotarcia wprost do świata transcendentnego jako innej, lecz realnej rzeczywistości, dostępnej tylko za pomocy symbolu.

Na ogół przyjmuje się, że krzyż Chrystusa zapożyły w Starym Testamencie figury. Jako typ lub figurę w egzegezie biblijnej określa się osobę, rzecz lub wydarzenie, które poza sensem wyrazowym w Piśmie Świętym może mieć jeszcze inne znaczenie i wyrażać jakąś wyższą prawdę. Krzyż należy do figur rzeczowych. W poszukiwaniu typologicznych zapowiedzi krzyża należy *ex post* wziąć pod uwagę anagogeniczne, tropologiczne i alegoryczne znaczenie Pisma Świętego, jakie znajdujemy u Ojców Kościoła. Prawdziwa bowiem typologia jest rzeczywistością w obrazie, przypowieści i w znaku, łączy transcendentne z immanentnym, wskazuje na granice bytu, jest tajemnicą i kerygmą. Typologia ukazuje wieczne w czasie⁶. Należy także wziąć pod uwagę fakt, że cały Stary Testament był typem dla Nowego Testamentu i w nim się stopniowo spełniał. Tak rozumiał i interpretował na wielu miejscach tę zależność św. Paweł. Na przykład w Liście do Hebrajczyków 10,1 znajdujemy stwierdzenie, że Stare Przymierze jest tylko cieniem rzeczy przyszłych, a nie ich rzeczywistym obrazem.

Większość autorów średniowiecznych odwoływała się w sprawach krzyża do nauki Ojców Kościoła. Średniowiecze, głównie monastyczne, z niej przeważnie czerpało terminologię oraz tema-

¹ AUGUSTYN 1996, 309. W przypisach podaję uproszczony zapis cytowanych źródeł lub dzieł, na które powołuję się w tekście. Pełne informacje – por. Bibliografia (przyp. autora).

² Cyt. za: G. HERLING-GRUDZIŃSKI, *Dziennik pisany nocą 1973–1979*, Warszawa 1995, 144.

³ DOŁĘGA 1991, 12–14; 55–56.

⁴ *Symbolum est collectio formarum visibilium ad invisibilium demonstrationem*. PL 196,687.

⁵ MARITAIN 1937, 1.

⁶ SIEPER 1969, 2.

tykę. Dziedzictwo to kształtowało nie tylko postawy teoretyczne, lecz także praktyczne, a więc związane z formami życia klasztornego, przede wszystkim z kontemplacją i liturgią¹. Czerpanie z tradycji patrystycznej było całkowicie zgodne z tym, co już pisał św. Atanazy Aleksandryjski w *Liście 1 do Serapiona*: „Pożyteczne jest poznawanie starożytnej tradycji, nauki i wiary Kościoła, którą Pan przekazał, Apostołowie głosili, Ojcowie zachowali”². We wczesnym średniowieczu w służbę typologii została wprzęgnięta filologia³. Najwyraźniej można to dostrzec w pismach św. Izydora z Sewilli. Jednak śledząc historię plastycznych przedstawień krzyża oraz scen Ukrzyżowania, można stwierdzić, że nauka Ojców Kościoła, a w niej egzegeza dotycząca typologii krzyża, miała duży wpływ nie tylko na doktrynę Kościoła, lecz także na wczesnochrześcijańską i średniowieczną ikonografię. We wszystkich okresach dało się poznać ścisłą zależność sztuki od poprzedzającej ją czy towarzyszącej literatury – tak działo się nie tylko w obszarze kultury religijnej na przykład Kościoła wschodniego, koptyjskiego i Zachodniego, lecz także w odłamach nieortodoksyjnych herezji i sekt. Ikonografia uwzględniona w pracy będzie obejmowała krzyż głównie jako znak oraz narzędzie męki i stosowana będzie przede wszystkim w celu egzemplifikacji niektórych zagadnień. Znalazły się jednak w pracy także tematy, które wprawdzie występują w literaturze, lecz w ikonografii nie otrzymały swoich odpowiedników plastycznych, na przykład metafora Chrystusa jako skarabeusza czy krzyża jako łoża. W analizach dotyczących krzyża zostanie zwrócona szczególna uwaga na Osobę Ukrzyżowanego.

¹LECLERCQ 1997, 122–124.

²Cyt. za: *Liturgia godzin* 1987, 486.

³LECLERCQ 1997, 130.

Celem pracy jest także między innymi przypomnienie mniej znanych prawd o krzyżu, chociażby tej, że kara krzyżowania znana była w starożytnym Wschodzie. W 519 r. przed Chrystusem Dariusz I, król Persji, rozkazał ukrzyżować w Babilonie trzy tysiące swoich politycznych oponentów. W 88 r. przed Chrystusem, jak podaje historyk Józef Flawiusz, Aleksander Janneusz, żydowski król i arcykapłan, polecił ukrzyżować ośmiuset faryzeuszów⁴.

Praca nie zmierza do wyczerpania poruszanych w niej zagadnień. Jej celem jest raczej ukazanie jedynie pewnych aspektów krzyża od czasów przedchrześcijańskich do późnego średniowiecza. Zakres geograficzny pracy zasadniczo obejmuje Europę, jednak w wielu przypadkach sięga do obszarów Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu.

W wielu miejscach pracy zauważyć można zagęszczenie obecności cytatów i prezentacji poglądów różnych autorów z omawianego okresu. Jest to świadomy zabieg metodyczny podjęty w celu ukazania powszechności określonych idei w chrześcijańskiej literaturze i sztuce religijnej rozważanych epok. Wielopoziomowa symbolika krzyża zmusiła autora do pewnych powtórzeń, których trudno było uniknąć, nie pomijając części znaczeń.

Wśród opracowań dotyczących niektórych aspektów krzyża na szczególną uwagę zasługuje dzieło B. Bagattiego i E. Testy, *Il Golgota e la Croce. Ricerche storico-archeologiche*, Jerusalem 1978. Należy także wyróżnić prace Jeana Daniélou, Hugo Rahnera, Ericha Dinklera, Josepha Dölgera czy Johannes Maringera. Również *Festschrift* dedykowany Erichowi Dinklerowi zawiera cenne opracowania dotyczące krzyża. Brak jest jednak wśród nich całościowego spojrzenia na krzyż jako znak, symbol, figurę i metaforę przynajmniej w okresie wczesne-

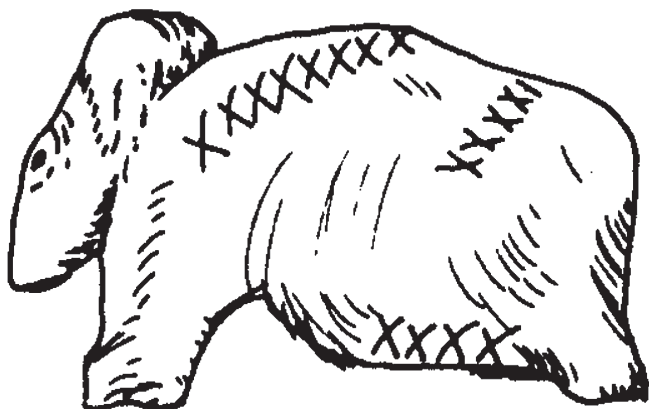
⁴FLAWIUSZ 1962, (XIII, XIV, 1), 643.

go chrześcijaństwa i średniowiecza. To zadanie ma spełnić obecna publikacja.

Podstawą odwołań biblijnych jest Wulgata w tłumaczeniu Jakuba Wujka, z wyjątkiem fragmentów znajdujących się w tłumaczeniach cytowanych tekstów.

Znak krzyża przed chrześcijaństwem

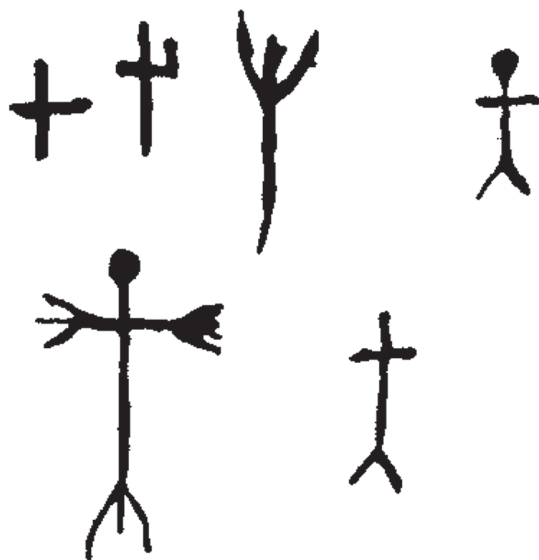
Sformułowanie „znak krzyża przed chrześcijaństwem” w znaczeniu uniwersalnym mogło dotyczyć ściśle czasu przed narodzeniem Chrystusa.

1. Ornament z dwu przecinających się linii, młodszy paleolit.

Jednak znak krzyża mógł także różnymi drogami i w różnym czasie przenikać w kulturę określonego narodu czy ludu i zostać tam przyjęty nie w sensie znaku chrześcijańskiego. Zatem nawet po powstaniu chrześcijaństwa dla wielu obszarów pogańskich byłyby to jeszcze okres przed chrześcijaństwem.

Znak krzyża tworzą dwie przecinające się linie. I taka forma znana była bardzo wcześnie na obszarze Zachodniej, Środkowej i Wschodniej Europy bo

2. Schematyczny sposób ukazania postaci człowieka z okresu neolitu.

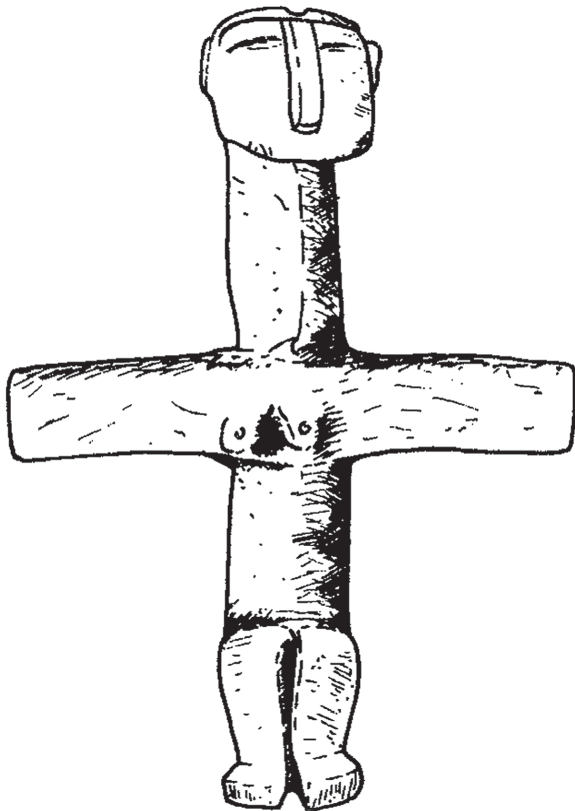
już w młodszym paleolicie. Uobecniała się głównie na broni albo na narzędziach z kości, a także jako forma naskalna w jaskiniach kultowych¹ [rys. 1]. Natomiast w mezolicie² – okresie przejściowym między paleolitem i neolitem – pojawiły się, szczególnie na Wschodzie, krzyże łacińskie jako schematyczny sposób ukazania postaci człowieka³ [rys. 2]. Kształt krzyża ma także między innymi figurka kobieca znaleziona na Cyprze [rys. 3].

W epoce kamiennej krzyż traktowany był tylko jako znak i miał charakter czysto ornamentalny. Brak jest jednoznacznych kryteriów odróżniających ornament krzyżowy od krzyża jako symbolu. Rozkwit znaku krzyża i jego różnych wariantów jako symbolu określonych treści przypada dopiero na okres neolitu – kiedy zaczęto uprawiać rolę, a na Wschodzie łączył

¹ MARINGER 1980, 20–24. Krzyż wryty na skałach kultowych spotyka się np. w Afryce. *Tamże*, 106.

² Od około 8000 do 3500 lat przed Chrystusem.

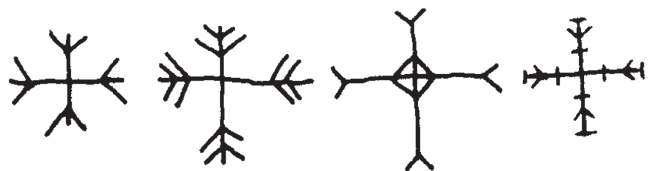
³ MARINGER 1980, 27, Taf. III, fig. 2, 108.

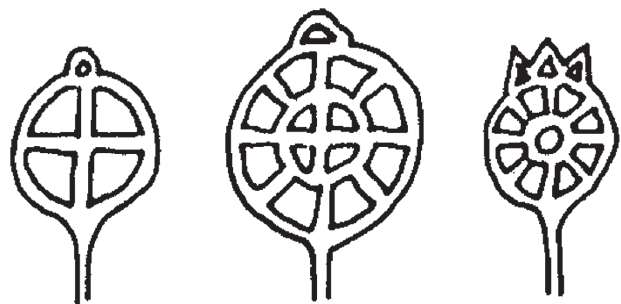
3. Kamienna statuetka kobiety w kształcie krzyża.

4. Schematyczny sposób ukazania postaci człowieka.

5. Znak krzyża z okresu neolitu.

6. Znak krzyża z okresu brązu.

się z najwcześniejszym powstaniem miast¹ [rys. 4, 5]. W epoce brązu i żelaza krzyż pojawiał się na naczyniach i figurkach kultowych² [rys. 6, 7]. W okresie żelaza, na przykład u Asyryjczyków, krzyż równoramienny był symbolem nieba i boga Anu³ [rys. 8].

W okresie żelaza często stosowano krzyż w formie ornamentu na wisiorach, agrafach, ozdobnych kółkach. Znane są na przykład złote rogi kultowe z równoramiennymi krzyżami z obszaru Danii⁴.

¹ Tamże, 108.

² Tamże, 60–62.

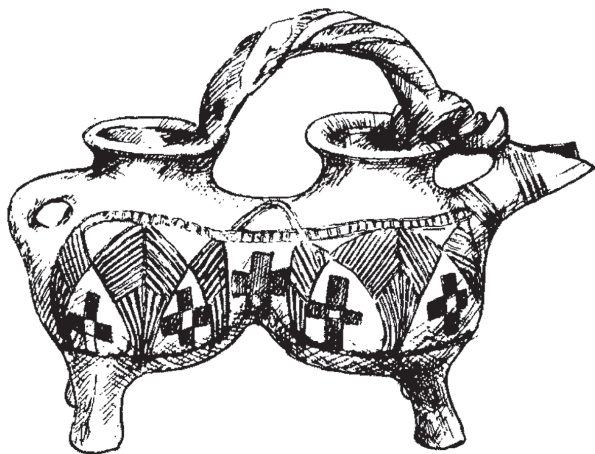
³ Tamże, 78.

⁴ MARINGER 1980, 93, 96.

Oprócz funkcji ornamentalnej znak krzyża w starożytnych cywilizacjach miał także określone znaczenia symboliczne. Za pomocą tego znaku wyrażano pewne prawdy o świecie i człowieku. Na przykład na babilońskich pieczęciach krzyż pojawia się wielokrotnie jako symbol Słońca oraz życia⁵.

Z kolei wśród religijnych symboli ludów Azji Przedniej, szczególnie w Asyrii, krzyż był znakiem szczęścia. Poświadczają to stele z tych obszarów. Wystarczy wspomnieć stela Assurbanipala II

⁵ ZIEHR 1998, 19.

7. Znaki krzyża na glinianym naczyniu z Azji Przedniej.

8. Znak krzyża jako zawieszenie z okresu żelaza.

(883–859), Salmanassara III (858–824)¹. Tarcza z wyobrażonym na niej krzyżem była symbolem Słońca. To samo znaczenie miał krzyż wpisany w koło². Krzyż taki widnieje na babilońskich pieczęciach cylindrycznych z XVIII w. przed Chrystusem³. Znane były także krzyże solarne, krzyże na pieczęciach, krzyże noszone czy tatuowane. Na wczesnych cmentarzach etruskich z Golasecca każdy grób miał wazę z wrytym na niej krzyżem. Zatem krzyż jako znak, jako symbol, gest, amulet, znany był na długo przed chrześcijaństwem i archeologia dostarcza w tej materii mnóstwa przykładów.

Ojcowie Kościoła i pisarze kościelni dostrzegali we fragmencie *Timaios*a Platona dotyczącym duszy świata, a przede wszystkim w literze X (chi), obraz Syna Bożego i zapowiedź krzyża:

Cały ten układ rozciął wzdłuż przez środek i środek jednej taśmy spoił ze środkiem drugiej na kształt litery Chi, zgiął je w koło, spoił końce każdej i spoił obie ze sobą po przeciwnej stronie ich skrzyżowania, i nadał im ruch obrotowy jednostajny⁴.

Tak ten tekst komentował św. Justyn Męczennik w *Apologii I*:

Platon, dając w *Timaiosie* wyjaśnienie świata, mówi o Synu Bożym: «Rozpostarł go w całym świecie (jako jego duszę) na kształt litery Chi»; i tutaj oparł się on na Mojżeszcu. [...] Oto, co Platon czytał, ale czego nie rozumiał dokładnie. Biorąc krzyż za literę Chi orzekł, że druga po Bogu najwyższa Potęga rozpostarła się po całym świecie na kształt owej litery⁵.

¹ DÖLGER 1959, 22–23.

² Tamże, 24.

³ Tamże, 26.

⁴ Platon 1993, 314.

⁵ JUSTYN MĘCZENNIK, *Apologia*, [w:] MICHALSKI 1975, 96. *His lectis Plato, nec satis accurate perspectis, cum figuram crucis esse non attenderet, sed decussationem esse crederet; alteram illam, post principem Deum, Virtutem in universo decussatam esse dixit.* JUSTYN, *Apologia I pro Christianis*, PG 6, 419.

Jednak, jak dotąd, nie ma żadnych dowodów na to, jakoby przed chrześcijaństwem istniał kult krzyża w sensie znaku lub symbolu narzędzia zbawienia. Owszem, znany był kult krzyża u Hetytów, a następnie w Babilonii i Asyrii, jednak był on ściśle powiązany ze czcią oddawaną Słońcu¹. Jedyнным źródłem uzasadniającym cześć oddawaną krzyżowi jest mistyka krzyża oparta na tekstach Nowego Testamentu sięgających do tradycji starotestamentowej.

Krzyżowanie w Piśmie Świętym i u Rzymian

Karą śmierci zgodną z przepisem prawa Starego Testamentu było kamienowanie², które początkowo było formą samosądu i dopiero później stało się usankcjonowanym sposobem zadawania śmierci za osiemnaście różnych przestępstw. Jednak stosowano także powieszenie skazańca na drzewie. Księga Powtórzonego Prawa podała przepisy dotyczące zarówno kary za grzech, jak i zachowania się wobec ciała ukaranego człowieka po jego śmierci:

Gdy kto popełni grzech, który śmiercią ma być karany, a skazany na śmierć, zawieszony będzie na szubienicy, nie zostanie na drzewie trup jego, ale tegoż dnia będzie pogrzebany, bo przeklęty od Boga jest ten, co wisi na drzewie, i żadną miarą nie splugawi ziemi twojej, którą ci Pan Bóg da w posiadanie (Pwt 21,22–23).

Powiedzenie św. Pawła, że krzyż był przekleństwem i zgorszeniem dla Żydów (Ga 3,13; 1 Kor 1,23), miało swoje uzasadnienie we wspomnianym wyżej fragmencie z Księgi Powtórzonego Prawa.

¹ NADOLSKI 1989, 157.

² Wj 19,13; Pwt 13,10; Kpł 20,1–2; Dz 7,59; 14,19.

Jak się okazuje, w Starym Testamencie krzyżowanie było znane, jednak prawdopodobnie miało nieco inny charakter niż w czasach rzymskich. Wspomina o tym Księga Jozuego 8,29:

On zaś podpalił miasto i uczynił z niego mogiłę wieczną; króla też jego powiesił na szubienicy aż do wieczora i do zachodu słońca. Potem Jozue kazał zdjąć trupa jego z krzyża, i porzucili go w samym wejściu do miasta, nagromadziwszy nań wielką kupę kamieni, która trwa aż do dnia dzisiejszego³.

Orygenes dał następujący komentarz do tego fragmentu, wskazując na jego figuratywny charakter w stosunku do krzyża Chrystusa:

Króla miasta Gaj można porównać z diabłem. Warto się więc dowiedzieć, w jaki sposób został on ukrzyżowany na podwójnym drzewie. Krzyż Pana naszego, Jezusa Chrystusa był «podwójny». Może słowa moje wydają ci się dawne i niesłychane. Był to krzyż «podwójny», to znaczy zawierał w sobie podwójny, dwojaki sens: otóż widzialnie Syn Boży został ukrzyżowany w ciele, niewidzialnie zaś diabeł «wraz ze Zwierzchnościami i Władzami został zawieszony na krzyżu» [...] w drugim znaczeniu krzyż był łupem zdobytym na diable – na nim to diabeł został powieszony i poprowadzony w tryumfie⁴.

Potwierdzeniem obecności krzyżowania również wśród ościennych plemion Izraela jest fragment z Drugiej Księgi Samuela 21,4–6, w którym Dawid wydał na ukrzyżowanie Gabaonitom siedmiu mężów z rodu Saula: *Niech nam dadzą siedmiu mężów z synów jego, żebyśmy ich ukrzyżowali Panu w Gaba Saula, niegdyś wybranego Pańskiego*⁵.

W Księdze Estery, gdzie opisano historię ocalenia narodu żydowskiego przed zagładą dzięki wsta-

³ *Regem quoque eius suspendit in patibulo usque ad vesperum et solis occasum praecepitque et deposuerunt cadaver eius de cruce proieceruntque in ipso introitu civitatis congesto super eum magno acervo lapidum qui permanet usque in praesentem diem, (Jos 8,29).*

⁴ ORYGENES 1995, 133–134.

⁵ Por. Rdz 40,19; 41,13.

wiennictwu Estery, została zanotowana inna tradycja wieszania na drzewie:

I odpowiedzieli mu Zares, żona jego, i inni przyjaciele: «Każ przygotować wysokie drzewo, mające wżwyż pięćdziesiąt łokci, a rano powiedz królowi, aby na nim Mardocheusz był powieszony» (Est 5,14).

Jak relacjonuje dalej autor Księgi, powieszono na tym drzewie przeciwnika Mardocheusza, Amana:

«Oto drzewo, które przygotował Mardocheuszowi, który mówił za królem, stoi w domu Amanowym, a ma wżwyż pięćdziesiąt łokci». Rzekł mu król: «Powieście go na nim». Powieszono tedy Amana na szubienicy, którą był zgotował Mardocheuszowi» (Est 7,9–10).

Niemal każdy ilustrowany rękopis tej Księgi otrzymywał towarzyszącą mu miniaturę ze sceną powieszenia Amana [il. 1]. Pierwowzorem formalnym dla niej mogły być przedstawienia śmierci Judasza, zachowane na przykład na pudełeczku relikwiarzowym pochodzącym z północnych Włoch z ok. 425 r. obecnie w British Museum w Londynie.

Warto także przytoczyć fragment z Księgi Rodzaju 40,19 dotyczący przełożonego piekarzy i przepowiedni Józefa o jego śmierci przez powieszenie na szubienicy

Odpowiedział mu Józef: «Ten jest wykład snu: Trzy kosze są jeszcze trzy dni, po których faraon zdejmie ci głowę i zawiesi cię na krzyżu [*suspendet te in cruce*], a ptaki będą szarpać ciało twoje». W dalszej części tekstu użyto w Wulgacie sformułowania: *alterum suspendit in patibulo* – a drugiego powiesił na szubienicy (Rdz 40,22) [il. 2].

Wspomniane wyżej przykłady świadczą, że dla mieszkańców Palestyny kara śmierci przez powieszenie na krzyżu, na którą skazano Chrystusa, nie była czymś niezwykłym. W Dziejach Apostolskich w dwu miejscach został użyty ten sam zwrot: *suspendentes in ligno* – zawiesiwszy na drzewie (Dz 5,30; 10,39).

Także w okresie judaizmu Żydzi doświadczali kary krzyżowania. Wspomina o tym Józef Flawiusz w dziele *Wojna żydowska*. Otóż za czasów prokuratora Judei Florusa:

Żołnierze dopuszczali się rabunków na wszelki sposób, a wielu spokojnych obywateli pojмали i przyprowadzili do Florusa. Ten kazał ich najpierw biczować, a potem ukrzyżować. Ogólna liczba ofiar owego dnia wynosiła łącznie z kobietami i dziećmi – niezczędzono bowiem nawet nieletnich – około sześćset trzydzieści. Tragedię spotęgował jeszcze nowy rodzaj okrucieństwa Rzymian. Florus bowiem poważił się na czyn, którego nikt przedtem nie popełnił – kazał przed swoim trybunałem biczować mężów rycerskiego stanu i przybić ich do krzyża¹.

Z czasów oblężenia Jerozolimy przez Tytusa Józef Flawiusz zapisał:

Tedy chłostano ich i poddawano przed śmiercią różnym torturom, a w końcu rozpinano na krzyżu na wprost muru. [...] Zionąc złością i nienawiścią, żołnierze nawet dla zabawy przybijali pochwyconych do krzyża w różnych położeniach, a było ich tak wielu, że miejsca brakowało na krzyże, a krzyżów dla rozpinania ciał².

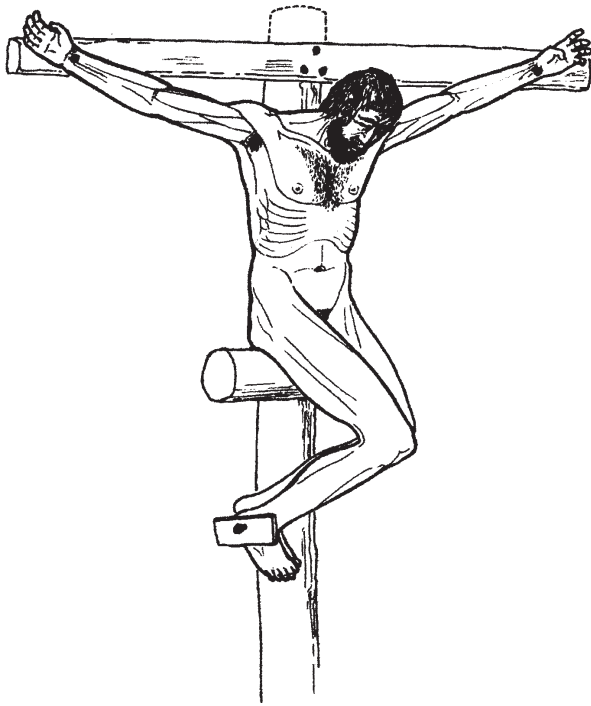
Na szczególną uwagę zasługuje znalezienie w 1968 r. w jednym z ossuariów, pochodzącym z Givat ha-Mitvar w Jerozolimie, szczątków osoby ukrzyżowanej z pierwszej połowy I wieku. Są to pozostałości ukrzyżowanego mężczyzny w wieku około 24–28 lat, który miał 167 cm wzrostu i trzy- czteroletniego dziecka oraz gwóźdź z resztkami kości i drzewa prawdopodobnie akacjowego lub pistacjowego [rys. 9]. Na kamiennej płycie ossuarium zostało wyryte imię mężczyzny – Jehôhanan³. Znalezisko to potwierdza istnienie kary krzyżowania w czasie, gdy żył Chrystus.

W języku greckim słowo σταυρός, οὐδὸ oznaczało słup, kół, ostrokół i użyte w tekstach Nowego Testamentu nie zawierało jedynie pojęcia krzyża o dwu bel-

¹ FLAWIUSZ 1992, 181 (II,XIV, 306–308).

² Tamże, 348, (V,XI, 450–451).

³ KUHN 1979, 303–306, il. 2, 315.

9. Rekonstrukcja ułożenia na krzyżu ciała człowieka w oparciu o szkielet z ossuarium z Givat ha-Mitvar w Jerozolimie

kach, jako narzędzia męki¹. Z kolei w języku łacińskim termin *crux*, *-cis* – krzyż, rozumiany był także jako szubienica lub metaforycznie jako drzewo męczarni, utrapienia, nieszczęścia². Obydwa terminy, grecki σταυρός i łaciński *crux*, zostały wielokrotnie użyte w Nowym Testamencie³ i były powszechnie rozumiane w sensie narzędzia służącego do krzyżowania łączonego z karą zastosowaną wobec Chrystusa⁴. Tak jest w czterech greckich redakcjach Ewangelii:

Εξερχόμενοι δὲ εὐρον ἄνθρωπον Κυρηναῖον ὀνόματι Σίμωνα, τοῦτον ἠγγάρευσαν ἵνα ἄρῃ τὸν σταυρὸν αὐτοῦ – *Exeuntes*

¹ DINKLER 1967 (IV), 35–36.

² Mt 10,38; 16,24; Mk 8,34.

³ Mt 27,32; Mk 15,21; Łk 23,26; J 19,17; Dz 2,36; 4,10; 1 Kor 1,23; 2,2,8; Ef 2,16; Flp 2,8; Kol 1,20; 2,14; Hbr 12,2.

⁴ Ef 2,16; Hbr 12,21; Kol 1,18; Ga 5,11; 6,12–14; Flp 3,18.

*autem invenerunt hominem cyreneum nomine Simonem hunc angariaverunt ut tolleret **crucem** eius – Wychodząc zaś, znaleźli człowieka Cyrenejczyka, imieniem Szymon; tego przymusili, aby niósł krzyż jego (Mt 27,32).*

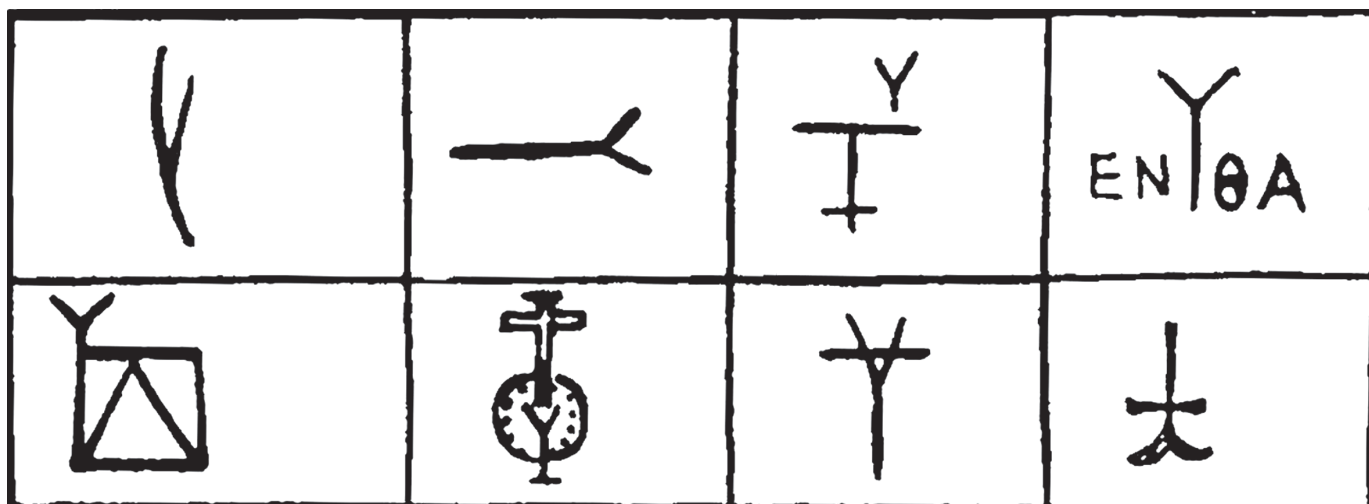
Καὶ ἀγγαρεύουσιν παράγοντά τινα Σίμωνα Κυρηναῖον ἐρχόμενον ἀπ’ ἀγροῦ, τὸν πατέρα Ἀλεξάνδρου καὶ Ρούφου, ἵνα ἄρῃ τὸν σταυρὸν αὐτοῦ – *Et angariaverunt praetereuntem quempiam Simonem Cyreneum venientem de villa patrem Alexandri et Rufi ut tolleret **crucem** eius – I przymusili przechodzącego, niejakiego Szymona Cyrenejczyka, idącego z pola, ojca Aleksandra i Rufa, aby niósł krzyż jego (Mk 15,21).*

Καὶ ὡς ἀπήγαγον αὐτόν, ἐπιλαβόμενοι Σίμωνά τινα Κυρηναῖον ἐρχόμενον ἀπ’ ἀγροῦ ἐπέθηκαν αὐτῷ τὸν σταυρὸν φέρειν ὀπισθεν τοῦ Ἰησοῦ – *Et cum ducerent eum adprehenderunt Simonem quendam Cyrenensem venientem de villa et inposuerunt illi **crucem** portare post Iesum – A gdy go wiedli, przytrzymali niejakiego Szymona Cyrenejczyka idącego ze wsi i włożyli nań krzyż, aby niósł za Jezusem (Łk 23,26).*

Καὶ βαστάζων ἑαυτῷ τὸν σταυρὸν ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον Κρανίου Τόπον, ὃ λέγεται Ἑβραϊστὶ Γολγοθα – *Et baiulans sibi **crucem** exivit in eum qui dicitur Calvariae locum hebraice Golgotha – A niosąc krzyż sobie, wyszedł na to miejsce, które nazywają Trupia Głowa, a po żydowsku Golgota (J 19,17) [il. 3, 4].*

Grzegorz Wielki nazwę krzyża wywiódł od słowa *cruciatu*: *Crux quippe a cruciatu dicitur* – „krzyż mianowicie od słowa *cruciatu* pochodzi”⁵. W pismach egzegetycznych i innych przekazach bardzo często w miejsce krzyża zamiennie używano słowa *patibulum crucis*, chociaż *patibulum* mogło także oznaczać belkę poprzeczną krzyża lub szubienicę. Innym określeniem na krzyż był termin *furca*, *-ae* oznaczający w języku łacińskim widły, podporę w kształcie wideł, widły drewniane, w które wkładano szyję niewolnic

⁵ GREGORIUS MAGNUS, *XL homiliarum in evangelia libri duo, Homilia 37, Cl. 1711, lib. 2, c. 5, l.4*. Podobnie Beda Czcigodny: *Crux quippe a cruciatu dicitur. BEDA VENERABILIS, In Lucae evangelium expositio, Cl. 1356, lib. 4, c.14, l. 2050.*

10. Rozwidlony znak krzyża.

ka, szubienicę dla niewolników i rozbójników, którzy dopuścili się przestępstwa [rys. 10]. Izydor z Sewilli wyjaśniwszy najpierw proveniencję i znaczenie terminu *furca* zauważył i wytłumaczył różnicę pomiędzy terminami *furca* i *cruce*: *Patibulum enim vulgo furca dicitur, quasi ferens caput* – „*Patibulum* bowiem popularnie zwie się *furca*, jako że unosi głowę”¹. I dalej wyjaśnia różnicę między powieszeniem na *furca* i na *patibulum*: „Różne są przyczyny śmierci, wśród nich krzyż lub *patibulum*, na których ludzie zawieszani są krzyżowani lub poddawani cierpieniu; stąd i ich nazwy pochodzą. *Patibulum* bowiem popularnie zwane jest *furca*, jako że unosi głowę. Zawieszony bowiem dusi się i z tego powodu umiera; lecz kara przez *patibulum* jest łagodniejsza niż śmierć na krzyżu. Bowiem zawieszony na *patibulum* umiera natychmiast, na krzyżu zaś przybity długo cierpi; dlatego w Ewangelii łotrów, aby umarli i zostali zdjęci z krzyża przed sabatem, połamano golenie, ponieważ zawieszani na drzewie nie mogli

szybko umrzeć”². Przekonanie powyższe znalazło potwierdzenie w apokryficznej Ewangelii Piotra, w której znajduje się informacja, że Chrystusowi nie łamano goleni nie dlatego, że już umarł, lecz dlatego, że jeszcze żył, aby sprawić mu więcej cierpienia: „I oburzywszy się przeciw Niemu, zakazali łamać Mu nogi, aby umarł w cierpieniach”³. Dla Piotra z Celli *patibulum* w sensie metaforycznym oznaczało *claustrum* – klasztor, gdzie Jezus z łotrami został zawieszony⁴. I wreszcie Andrzej

² *Mortium vero diversi casus, ex quibus crux vel patibulum, in quo homines adpensi cruciantur vel patiuntur; unde et nomina habent. Patibulum enim vulgo furca dicitur, quasi ferens caput. Suspensum enim et strangulatum ex eo exanimat; sed patibuli minor poena quam crucis. Nam patibulum adpensos statim exanimat, crux autem subfixos diu cruciat; unde et in Evangelio latronibus, ut morerentur et de ligno ante sabbatum deponerentur, crura confracta sunt, quia ligno suspensi cito mori non poterant.* ISIDORUS HISPALENSIS, *Etymologiarum vel Originum libri XX*, Cl. 1186, lib. V, c. 27, par. 34. Izydor zauważa różnicę pomiędzy *furca* i *cruce*. Por. fresk w kościele skalnym z Mavroudjan w Kapadocji, który ukazuje obydwu łotrów w realistycznej nagości zawieszonych na palu – *furca* bez belki poprzecznej. AMMANN 1955, 23; por. NEUMANN 1962, 978.

³ *Ewangelia Piotra*, IV, 14, [w:] *Apokryfy* 1986, t. 1, vol. 2, 414.

⁴ *Patibulum dicitur claustrum ubi Iesus cum latronibus suspenditur, sed Iesus non quia meruit, sed quia voluit, latrones non quia voluerunt, sed quia meruerunt.* PETRUS CELLENSIS, *De disciplina claustrali*, c. 16, l. 1.

¹ ISIDORUS HISPALENSIS, *Etymologiarum siue Originum libri XX*, Cl. 1186, lib. 5, c. 27, par. 34. W tekstach łacińskich pozostawiono oryginalną pisownię.

ze Św. Wiktora stwierdził: *patibulum* to jest właściwa nazwa, lecz my to określamy jako *furca*¹. Metaforyczne znaczenie terminu *furca* podał między innymi św. Augustyn w *Kazaniu 47*:

I niech wiedzą, że ja jestem Panem, bowiem w nim połamie obręcz ich jarzma: obręcze, w które ujęta jest jego szyja. Panie, połam obręcze, którymi heretycy ściskają szyje słabych. Cóż bowiem jest bardziej ciasne i w obręcz zamknięte niż [słowa]: «nie słuchaj Chrystusa, słuchaj mnie»? Odrzuć obręcz, chwyć oddech. Nie wiem, co mówisz. Słucham głosu mojego pasterza: wśród wszystkich ludów począwszy od Jeruzolimy. Pozwól mi podążać za pasterzem. Dlaczego ściskasz? Usuń belkę z mojej szyi, podejmę delikatne jarzmo mojego Pana. Usłyszał to i ścisnął. Panie, niech heretyk nie zawiesza belki, Ty belkę połam. Krzyż Pański wzwyż dźwiga, belka heretyka w dół powala².

Krzyżowanie, w zależności od okresu historycznego państwa rzymskiego, mogło mieć trojaki charakter i zastosowanie. Mogło być urzędową formą kary śmierci znaną z legendarnych czasów królewskich stosowaną wobec wolnego obywatela. Towarzyszyło jej zdjęcie odzieży i zasłonięcie głowy; następnie belkę zwaną *furca* kładziono na kark i do obu jej końców przymocowywano ramiona, w końcu ciało podciągano na pal przygotowany w miejscu stracenia i przytwierdzano do niego stopy. Dopiero przybitego w ten sposób do krzyża przestępcę biczowano. W niektórych przypadkach krzyżowanie mogło mieć charakter egze-

kucji pontyfikalnej, gdy dotyczyło stracenia mężczyzny. W jej wymierzaniu stosowano tę samą metodę, co przy urzędowej karze śmierci. I wreszcie ostatnia forma kary, sięgająca wprawdzie czasów najdawniejszych, lecz w okresie późniejszym za czasów republiki stosowana tylko wobec niewolników za poważne przestępstwa i uznawana jako szczególnie hańbiąca. Niewolnika podobnie jak w poprzednich przypadkach przytwierdzano do słupa i dopiero na nim biczowano³ [il. 5]. Zachowały się w literaturze takie określenia, jak: *servile supplicium* – krzyż; *servitutis summum extremumque supplicium* – najwyższa i ostateczna kara śmierci⁴. Wszystkie trzy formy w sposobie wykonania zasadniczo nie różniły się od siebie. Skazaniec umierał albo z wycieńczeni i pragnienia, albo przez zachłostanie na śmierć, albo wreszcie przez połamanie mu kości goleniowych⁵.

Biczowanie obywatela, o ile nie towarzyszyło straceniu, nie było zabronione przez starsze prawo. Także Prawo XII Tablic dopuszczało tę karę, później jednak została ona zakazana wobec obywateli, a naruszenie tego zakazu było ciężkim przestępstwem⁶.

Prawo rzymskie regulowało także czas i miejsce śmierci. Zgodnie z nim wykonanie wyroku śmierci w dzień świąteczny lub w nocy było, przy publicznych egzekucjach, co najmniej niedopuszczalne. Miejsca wykonania kary śmierci, zwłaszcza jeśli dotyczyło to krzyżowania, wybierano obok pierwszego kamienia milowego za murami miasta, który zwano *pomoerium*⁷.

Prawdopodobnie krzyżowanie nie pojawiło się później niż ścięcie toporem. Lecz ścięciu z zasady poddawano obywateli. Miało ono wtedy pewien charakter ofiarniczy. Tego aspektu pozbawione było krzyżowanie, które absolutnie nie miało charakteru religijnego. Pod wpływem chrześcijaństwa, które w krzyżu dostrze-

¹ *Patibulum est proprie, quas nos „furcas” uocamus.* ANDREAS DE SANCTO UICTORE, *Expositio super heptateuchum*, In Iosue, CM 53 (C. LOHR / R. BERNDT 1986), I. 145.

² *Et scient quoniam ego sum dominus, in eo cum confregero furcas iugi eorum: furcas quibus premitur collum eorum. Domine frange furcas, quibus haeretici premunt colla infirmorum. Quid enim tam angustum et furca compressum, quam: „noli audire Christum, audi me”? Remoue furcam, respirare permitte. Nescio quid dicas. Audio uocem pastoris mei: per omnes gentes, incipientibus ab Ierusalem. Sine me sequi pastorem. Quid premis? tolle furcam de collo meo, tollam iugum lene domini mei. Haec audit, et premit. Domine, non uult haereticus furcam suspendere, tu furcam frange. Crux domini sursum leuat, furca haeretici deorsum premit.* AUGUSTINUS HIPONENSIS, *Sermones, Sermo 47*, Cl. 0284, ed. SL 41, I. 846.

³ MOMMSEN 1955, 919–920.

⁴ DACL, t. 3, vol. 1, Paris 1914, szp. 3046.

⁵ MOMMSEN 1955, 920.

⁶ *Tamże*, 47.

⁷ *Tamże*, 913.

gało swój symbol, w późnych latach panowania cesarza Konstantyna Wielkiego krzyżowanie *crux* i *patibulum* zostało zabronione a następnie zniesione i zastąpione powieszeniem na szubienicy – *furca*¹. Święty Augustyn w *Objaśnieniach psalmów* podał powody zniesienia kary krzyżowania:

Cokolwiek byś cierpiał, nie zniesiesz tylu szyderstw, tylu razów, nie okryją cię szatą pogardy, nie wcisną korony cierniowej, a wreszcie nie powiesz na krzyżu, ponieważ już ta kara została zniesiona w rodzaju ludzkim. Kiedy

¹ *Tamże*, 921, p. 2.

bowiem w starożytności krzyżowano zbrodniarzy, teraz nikogo się nie krzyżuje. Została zaszczycona i zakończona. Zakończona jako kara, trwa jako chwała. Krzyż z miejsc kaźni przeszedł na czoła cesarzy².

W nawiązaniu do tej wielonurtowej tradycji powstał termin staurologia, czyli nauka o krzyżu. Obejmuje ona kilka dziedzin wiedzy, między innymi teologię biblijną, egzegezę, liturgię, archeologię, historię sztuki, filozofię oraz popularną i elitarną pobożność.

² AUGUSTYN 1986, t. XXXVIII, 6.